

HORNYÁK ÁRPÁD

JUGOSZLÁVIA A NULLADIK ÉVBEN

Új berendezkedés – régi ambíciók

Adélszláv népek modern kori történetében az 1918-as, 1941-es és az 1945-ös év sorsdöntő jelentőségű. 1918. december 1-jén alakult meg a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, közkeletűbb nevén Jugoszlávia, amely a történelem során első alkalommal egyesítette egy államban a balkáni délszláv népeket (a bolgárok kivételével), s kínált óriási lehetőségeket a frissen létrejött nagy kiterjedésű, jó lehetőségekkel rendelkező, bár kétségtelenül komoly nehézségekkel, nemzeti és nemzetiségi ellentétekkel, tőkehiánnyal és gazdasági, kulturális, politikai elmaradottsággal is jócskán terhelt ország számára. 1941 áprilisa ennek az államnak a totális felbomlását, szétdarabolását és megszűntét jelenti, míg 1945 az új kezdet lehetőségét, a nulla pontról történő indulás lehetőségét csillantotta fel. Írásom ez utóbbi dátummal, a második Jugoszlávia első évével kíván foglalkozni, vázlatos áttekintését adva az új indulás irányainak, lehetőségeinek és korlátainak, illetve annak a nemzetközi feltételrendszernek, amelyben mindez lejátszódott.

Az új hatalom kiépítése

■ A második világháború során számos szomszédja által megszállt és polgárháború tépte ország meghatározó politikai erejévé a háború végére egyértelműen a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) vált, amely „a győztes mindent visz” alapon a politikai, a társadalmi és a gazdasági élet gleichschaltolására törekedett, teljes sikerrel. Más kelet-

A háború után egyértelműen Jugoszlávia volt a legerősebb balkáni állam. Jelentős harcedzett és felszerelt hadsereg jugoszláv irányítás alatt, az ország területén a térségben egyedülként nem voltak jelen valamely nagyhatalom csapatai, lényegében saját maga szabadította fel magát a németek alól!

A tanulmány az OTKA K101 629 kutatási projekt keretében készült.

európai országokhoz hasonlóan a II. világháborúban győztes forradalmi erők Jugoszláviában is igyekeztek a szovjet példát követni a szocialista társadalom kiépítésében, amely jelentős részben az ideológián és a pártállami intézményeken keresztül folytatott elnyomáson alapult. Az erőszakot a pártállam gyakorolta politikai szervezetein (AVNOJ – Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács, NKOK – Jugoszláv Nemzeti Felszabadító Bizottság, OZNA – Népvédelmi Osztály) keresztül a különböző társadalmi-politikai szervezetek (Népfront, Jugoszláv Antifasiszta Nők Frontja, ifjúság, szakszervezetek és szakmai egyesületek) ideológiai propagandatámogatásával. Az alapcél a szovjet társadalmi modell átvétele, a parlamentarizmus megszüntetése és az egypártrendszer diktatúrájának bevezetése, az állami szocializmus létrehozása a gazdaságban (a piaci viszonyok megszüntetésével és a magántulajdon eltörlésével), valamint a szocialista realizmus kulturális modelljének bevezetése, illetve a szellemi élet és szellemi termékek kiadása feletti ellenőrzés megszerzése volt.¹

A totalitárius rendszer kiépítésével értelemszerűen együtt járt az ellenzék teljes megszüntetése, ellenzéki polgári pártok vezetőinek üldözése, az ellenállás megtörése, az egyházak ellehetetlenítése és a papságra gyakorolt nyomás, a régi polgári réteg, a parasztság és más, a rájuk kényszerített változásokkal és a JKP hatalmi monopóliumával szemben ellenállást tanúsító társadalmi rétegek elnyomása, felszámolása vagy csak ellehetetlenítése. A recept tulajdonképpen azonos volt a többi kelet-európai népi demokratikus államban alkalmazotthoz, csak hogy Jugoszlávia megelőzte korát: itt ugyanis már 1945 végére lezajlott a teljes átalakulás, az egypártrendszer kialakulása.

A politikai hatalom megragadása mindenütt a korábbi politikai polgári erők kiiktatását jelentette elsősorban. Ehhez első lépésben a Tito–Šubašić-egyezmény alapján létrejött koalíciós kormányba bevont polgári pártokat kellett „jobb belátásra”, a kormányból való kilépésre bírni, majd jöhetett teljes felszámolásuk, betiltásuk vagy atomizálásuk és a Népfronton keresztül a Jugoszláv Kommunista Párt politikájába való becsatornázásuk. Ezt a folyamatot Horvátországban megkönnyítette az a körülmény, hogy a nagy hagyományú és a két világháború közötti időszakban a horvát nemzet szinte egészét reprezentáló Horvát Parasztpárt tekintélye súlyosan megingott, miután a háború alatt a kivárásos politikára játszott. A párt vezetője, Vlatko Maček 1945 májusában pedig nyugatra emigrált. A vezető nélkül maradt pártot a Josip Broz Tito vezette JKP a kelet-európai kommunista pártok kedvelt módszerével, az úgynevezett „szalámi taktikával” igyekezett bomlasztani, sikerrel. A szerbiai polgári erőket is gyorsan sikerült kiiktatni, amelyek a második világháborús magatartásukkal, passzivitásukkal, vezetőik emigrálásával és a királyi kormányban vállalt szerepvállalásukkal s nem utolsósorban a JKP által követelt és a tömegeknek beigért radikális gazdasági-társadalmi átalakulással szembeni álláspontjukkal komoly támadási felületet nyújtottak. A polgári pártoknak ez a felmorzsolása villámgyorsan, néhány hónap alatt végbement. 1945 augusztusában a második világháborúban megszerveződő és a partizánmozgalmat irányító népfelszabadító bizottság átalakult egy a békeidőszak feltételeihez és elvárásaihoz alkalmazkodó tömegszervezetté, a Jugoszláv Népfronttá, amely keretet biztosított a Jugoszláv Kommunista Párt elvi és gyakorlati vezető szerepének megteremtéséhez.²

A háború utáni Jugoszláviában 1945. november 11-én tartották az első választásokat, amelyek a Népfront elsőprő, 90% közeli győzelmét hozták. Az eredmény csak részben magyarázható a megfélemlítéssel és visszaélésekkel, például azzal, hogy a választópolgárok csak a Népfront listájára szavazhattak, illetve amennyiben ezzel a lehetőséggel nem kívántak élni, akkor egy külön urnába dobhatták elutasító szavazataikat. Tagadhatatlan tény ugyanakkor, hogy az új hatalomnak az egész országban jelentős támogatottsága volt. A második világháború utáni Jugoszlávia egy soknemzetiségű, a gazdasági fejlettség szempontjából jelentősen eltérő területeket egyesítő,

ám alapvetően paraszti, gazdaságilag elmaradottnak számító ország volt, ahol a radikális társadalmi változtatások hangoztatása és ebben az irányban már megtett lépések, például a földreform³ komoly szavazatszerző tényező volt. Az a tény, hogy a felszabadítást kivívó partizánmozgalom vezető ereje, a JKP állt az élén, természetesen szintén hozzájárult a Népfront nagyfokú támogatottságához. Mindez együttesen eredményezte azt, hogy az addig végbement politikai, társadalmi és gazdasági folyamatok megkoronázásaként és azok legitimálásaként felfogható 1945. novemberi választások eredményeként az egész későbbi szocialista blokkon belül Jugoszláviában valósult meg a leggyorsabban a szovjet típusú államszocialista gazdasági és politikai berendezkedés.

A politikai hatalom megragadása mellett megkezdődött a gazdasági élet „megtisztítása” is, amiben a nagyipari üzemek és bankok államosítása mellett a polgárság anyagi létalapjának megsemmisítése is szerepet kapott. Jórészt a megszállókkal való kollaborálás és a Független Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska – NDH), illetve a szerbiai bábállam kormánya kizsárgálásának vádjára, ami szinte minden esetben a vádlottak teljes vagyonekzobzásának ítéletével járt (egyéb szankciók mellett), a vállalatok fele már 1945 folyamán állami tulajdonba került, az 1946-os és 1948-as államosításokkal a kommunisták rátették a kezüket a külföldi vállalatokra is, ami jelentősen rontotta kapcsolataikat a nyugati országokkal.⁴ Az első világháború utáni helyzethez hasonlóan a központi kormányzat ismét élt a valutaváltás eszközével, aminek révén további pénz- és anyagi forrásokat sikerült elvonni a tehetősebb rétegektől. A kommunista párt más kelet-európai államokhoz hasonlóan igyekezett visszaszorítani az egyházak befolyását a társadalomban. A második Jugoszláviai választási közösségei közül a legnagyobb csapást aligha meglepő módon a horvát katolikus egyházra mérték. Társadalmi befolyása, történelmi szerepe miatt ugyanis ez az intézmény számított a totalitárius rendszer bevezetése legnagyobb akadályának, ráadásul feje kívül volt az ország politikai vezetésének hatáskörén.⁵ Mindenképpen fontos megemlíteni az új rendszer megszilárdításával párhuzamosan zajló megtorlásokat és tisztogatásokat, amelyek különösen súlyosak és kegyetlenek voltak, áldozatainak száma százazres nagyságrendet ért el. E tisztogatások egyfelől általában irányultak a régi rend hívei vagy potenciális támogatói ellen, másfelől célzottan irányultak a kisebbségek, a magyarok, a németek és az albánok ellen, s amelyek eredményeként az egykor félmillió német kisebbséget gyakorlatilag teljesen felszámolták,⁶ és a magyar áldozatok száma is elérte a tízezres nagyságrendet.

A JKP okulva az első Jugoszlávia bukásából, szakított a centralista berendezkedés elvével, és az új Jugoszláviát föderatív berendezkedésű népi demokratikus államként definiálta, amelyben a hat tagköztársaság, legalábbis papíron, nagyfokú belső függetlenséget élvezett.⁷ Az egyes tagköztársaságok belső határait 1945–46 során alakították ki, túlnyomórészt a történelmi hagyományok figyelembevételével. Szlovénia, Horvátország, Bosznia és Hercegovina, Macedónia, Montenegró és Szerbia képezte a hat föderatív egységet, illetve további két autonóm terület, a Vajdaság Autonóm Tartomány és Koszovó Autonóm Körzet kapcsolódott a szerb tagköztársasághoz.

Nemzeti célok és hatalmi ambíciók

■ A régi-új délszláv állam az 1945-ös esztendő végére egy kivételtől eltekintve minden tekintetben – társadalmi-politikai berendezkedése, gazdasági rendszere stb. – szakított az első Jugoszlávia örökségével. Ezt az egy kivételt a külpolitikai célkitűzések és törekvések jelentették.

A világháború után Jugoszlávia sajátos külpolitikai helyzetben volt. Eltérően a többi kelet-európai országtól Belgrád viszonylag jelentős külpolitikai mozgástérrel

rendelkezett. Dacára annak, hogy az 1944. októberi százalékos alku alapján a Nyugat és a Kelet 50-50% arányban megosztozott a felette gyakorolt befolyáson, s a mérleg nyelve egyértelműen a Szovjetunió felé billent, Belgrádnak összehasonlíthatatlanul nagyobb szabadsága volt külpolitikai téren bármelyik más szovjet befolyás alá került országnál, s ezt a jugoszláv vezetés igyekezett maximálisan kihasználni. Akárcsak a Szovjetuniónál, a jugoszláv kommunistáknál is megfigyelhető volt a korábbi korszakok külpolitikai tendenciájának továbbélése. Amint Moszkva, Szentpétervár örökébe lépve, rövid szünetet követően folytatta a cári birodalmi külpolitikát, úgy a jugoszláv kommunisták is előbb felhagytak a Jugoszláv Királyság felbomlasztására irányuló törekvésekkel, majd hatalmi pozícióba kerülve magukévá tették a két világháború közötti belgrádi vezetésnek a balkáni vezető szerep megszerzését célzó politikáját. Ennek a politikának egyik igen fontos szegmense volt a nemzeti egyesítés. A legnyilvánvalóbb cél ebben az értelemben a szlovén nemzet területeinek megszerzése volt, hiszen a szerbek, horvátok már országon belül tudhatták a nemzetrészek által lakott területek döntő többségét, miközben a szlovének nagy számban éltek Jugoszlávián kívül Isztriában a vesztes Olaszország uralma alatt és az ugyancsak a vesztesek közé sorolható Ausztriához tartozó területeken. Egy másik délszláv nemzet, a macedónok egyesítése ugyancsak váratott még magára.

A jugoszláv külpolitikai törekvések ennél fogva két fő szálon futottak. Belgrádnak két fronton kellett érdekeit érvényesítenie: délen a Balkánon, északnyugaton pedig Olaszországgal és Ausztriával szemben – a nyugati szövetségesek szándékai ellenében. A Szovjetunió eleinte támogatta a jugoszlávok északnyugati irányú területi követeléseit, beleértve Trieszt városát is. Utóbb azonban letett arról, hogy Trieszt kérdésében teljes mellszélességgel kiálljon a jugoszlávok mellett. Ebben egyrészt közrejátszott a britek eltökéltsége, hogy Trieszt nem kerülhet Titóék kezére, mert úgy látták, hogy ily módon közvetve a Szovjetunió kezébe kerülne. Másrészt a százalékos alku valóra váltásának lehetőségét ekkor még nem tekintették teljesen elveszettnek, és Trieszten keresztül Anglia a csehszlovák és a magyar tengeri kijáratot kívánta biztosítani. Moszkva azért sem kívánt komoly konfrontációt vállalni a nyugati hatalmakkal, illetve Olaszországgal, mert tekintettel kívánt lenni az Olasz Kommunista Pártra is, amelynek Trieszt elvesztése s így az olasz nemzeti érdekek csorbulása komoly népszerűség-csökkenést okozhatott volna, ami hátrányosan érintette volna a Szovjetunió érdekeit. Moszkva Ausztria irányában sem támogatta teljes eltökéltséggel Jugoszlávia követeléseit, bár kezdetben jogosnak ismerte el a jugoszláv igényeket, nagyon hamar kihátrált mögülük, miután számára a jugoszláv követelések „viszonylag mellékes kérdések voltak globális stratégiájában”.⁸

Miközben északnyugaton komoly hatalmi érdekeket sértettek Jugoszlávia nemzetegyesítés jelszavával alátámasztott közvetlen területszerző törekvései, és a mérsékelt szovjet támogatás miatt csak kevés kilátás nyílt a teljes sikerre, addig délen a balkáni nemzetek összefogásának koncepciója jegyében Jugoszlávia gyakorlatilag szabad kezet kapott céljai megvalósításához, politikai befolyásának kiterjesztéséhez, amihez, úgy tűnt, minden feltétel adott volt.

A háború után egyértelműen Jugoszlávia volt a legerősebb balkáni állam. Jelenlétős harcedzett és felszerelt hadserege jugoszláv irányítás alatt állt, az ország területén a térségben egyedülként nem voltak jelen valamely nagyhatalom csapatai, lényegében saját maga szabadította fel magát a németek alól! Mindez vitathatatlan tekintélyt kölcsönzött a Tito vezette hatalomnak, és jó alapot adott hatalmi ambíciók megvalósításához. A jugoszláv kommunisták déli irányú célkitűzéseinek elérését nagymértékben megkönnyítette, hogy e térség rendezését a balkáni államok, illetve kommunista pártok maguk között oldhatták meg. Makedóniában szerették volna az egész pirini és égei részeket jugoszláv fennhatóság alá vonni. A kommunista hata-

lomra jutás lehetővé tette a makedón kérdés „békés” megoldását, hiszen végül is az érintett államokban a második világháború után Görögország kivételével baráti, hadd ne mondjuk: testvéri kormányok alakultak.⁹

E törekvés megvalósítását szolgálta a Balkán-föderáció, aminek gyakorlati megvalósítását célzó előzményei visszanyúlnak a háború utolsó éveire. A makedón kérdés rendezését és egyúttal a balkáni vezető szerepet is biztosító szélesebb balkáni összefogásra, értve ez alatt a bolgárokkal való megegyezést is, azonban a nemzetközi helyzet nem volt érett egészen 1944 őszéig. Ekkor a jugoszláv–bolgár föderációt ellenző nyugati szövetségesek nem voltak jelen a Balkánon, ellentétben a két balkáni szláv nemzet szoros együttműködését támogató szovjetekkel, akik Görögország és Albánia kivételével az egész félszigeten komoly erővel képviseltették magukat, s így gyakorlatilag szabad kezük volt a térségben. A kedvező légkörnek köszönhetően 1944-től sorra születtek a tervezetek a jugoszláv–bolgár föderációról. Nem kevesebb, mint kilenc tervezet született 1944 októbere és 1944 novembere között.

Első lépés ebben az irányban a két állam kommunista vezetői között Craiován kötött megállapodás volt 1944. október 5-én. Ebben vállalták erőik egyesítését a fasizmus elleni közös harcban, illetve kötelezték magukat, hogy a köztük meglévő ellentéteket baráti szellemben fogják rendezni.¹⁰ A Jugoszláv Kommunista Párt Központi Bizottsága 1944 novemberében kidolgozta tervezetét a jugoszláv–bolgár föderációról. Bejelentésének időpontjául az új esztendő első napját tartották kívánatosnak. Ez az együttműködés/föderáció később kiegészült volna más államok bevonásával is. A feltételek azonban végeredményben nem kedveztek egy ilyen államalakulat létrejöttének. A nyugati nagyhatalmak, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia 1945 elején vétót emeltek ellene – mondván, hogy Bulgária ellenséges és hadban álló állam volt, amely a Jugoszláviával való föderáció révén kibújhatna a felelősségre vonás alól. A tervezetet eredetileg támogató Szovjetunió, figyelembe véve az angol és az amerikai tiltakozást, szintén föladata a terv csendes támogatójának szerepét, s 1945 márciusában arra utasította Belgrádot és Szófiát, hogy álljanak el bármilyen szövetségi szerződés aláírásától.

A nyugati szövetségesek vétója és a moszkvai tiltás következtében szünet állt be a hivatalos Balkán-föderációs törekvésekben. A „hátraarcnak” azonban volt egy másik aspektusa is, nevezetesen az, hogy a két fél között nem volt teljes az egyetértés a föderáció megvalósulásának módjáról, erről tanúskodik a tervezetek nagy száma is. Belgrád egyértelműen vezető szerepet vindikált magának. Elképzelése szerint a hat föderatív egységből álló Jugoszlávia lépett volna szövetségre a hetedik egységgel, Albániával, amelyhez nyolcadikként Bulgária is csatlakozott volna,¹¹ Bulgáriában viszont a két állam dualista egyesülését preferálták.¹²

A nagyhatalmi tiltás és a konkrét megvalósítás tekintetében mutatkozó jugoszláv–bolgár ellentét azonban nem jelentette azt, hogy Belgrád teljesen felhagyott balkáni ambíciói megvalósításával. Tito ugyan kénytelen volt lemondani a Bulgáriával való szorosabb együttműködésről, ám helyette másfelé keresett és talált olyan partnert, amellyel ambiciózus terveit megvalósíthatta: Albániát, amely geopolitikai/stratégiai szempontból volt rendkívül fontos a balkáni vezető szerep megszerzését célzó politikát folytató jugoszláv kommunista vezetés számára.

Az albánokkal való megegyezés egyik alapfeltétele azonban Koszovó kérdésének rendezése volt. Amint az albánok egy emberként érezték jogosnak igényüket, hogy a két tartomány Albánia részét képezze, a szerbek is kivétel nélkül igényt tartottak a nemzetük bölcsőjeként tisztelt területekre. A feloldást egy föderáció kínálta volna. Míg azonban a jugoszláv–bolgár föderációról sorra születtek a különböző elképzelések, az államok közötti föderáció harmadik eleméről, Albániáról mélyen hallgatnak a hivatalos iratok. Informális források mindazonáltal azt bizonyítják, hogy esett szó

erről is, mégpedig úgy, hogy Jugoszlávia lemondott volna Koszovóról és Metóhiáról Albánia javára, majd egyesült volna a két állam.¹³ Ez azonban kényes kérdés volt Szerbia, Crna Gora és Macedónia miatt.

Mindenesetre a jugoszláv kommunista vezetés már a háború alatt fontosnak tartotta kiépitni albániai pozícióit, nem csekély sikereket érve el ebben, s ez irányú törekvését igyekezett tovább erősíteni a háború után is. 1945. február 20-án a jugoszláv vezetés két egyezményt is kötött az albán kormánnyal. Egy katonait és egy gazdasági természetűt. A katonai egyezmény együttműködést irányzott elő a német megszállók elleni harcra, és lehetőséget biztosított a jugoszláv katonai szakértőknek a háború utáni években is az albán hadsereg „képzésében”. A Bulgáriával kötött craiovai megállapodáshoz hasonlóan ez az egyezmény is előirányozta az albánok részvételét Jugoszlávia felszabadításában (két albán hadosztállal), hogy ily módon tegyék őket szalonképesebbé a jugoszláv közvélemény előtt. Egyszersmind arról is szólt, hogy garantálják egymás területi sérthetetlenségét és szuverenitását egy harmadik fél támadása esetén.¹⁴

Az egyezményeknek köszönhetően az albán vezetés egyértelműen Jugoszlávia védőszárnyai alá helyezte magát, ami alapul szolgálhatott Albánia majdani betársulásához a jugoszláv föderációba.¹⁵ Míután Albániának nem engedélyezték teljes joggal való részvételét a párizsi békekonferencián, követeléseit politikai, gazdasági és katonai kérdésekben a jugoszláv delegáció terjesztette elő módosító indítványok formájában. Nem csoda hát, ha Enver Hoxha az 1946. július 9-én Belgrádban megkötött barátsági és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény méltatásakor Jugoszláviát Albánia legőszintébb szövetségesének és barátjának nevezte.¹⁶

A rendkívül ambiciózus jugoszláv külpolitikai célokból alig valami valósult meg, csak Isztriát és Trieszt környékét sikerült megszerezni. Az Ausztriával szembeni területi követeléseit a nagyhatalmak lesöpörték az asztalról, a déli irányba mutatott aktivitása pedig a kezdeti nehézségek utáni biztató folytatást követően a Nagy Testvérrel való szakítás után 1948-ban végleg megfeneklett. A Szovjetunió berendezkedését addigra már sikeresen lemodellező Jugoszlávia ezt követően a saját útját járva teljesítette ki a szocializmus építését, megtalálva közben a módot arra, hogy a Nyugattal is kielégítő, már-már barátinak nevezhető kapcsolatokat ápoljon. A balkáni vezető szerep feladásáért pedig kárpótolhatta magát az el nem kötelezettek mozgalmában betöltött vezető szerepével és az általa biztosított presztízzsel a világpolitikában.

■ JEGYZETEK

1. Srdan Cvetković: *Između srpa i čekića. Politička represija u Srbiji 1953-1985*. Službeni glasnik, Beograd, 2011. 35.
2. A Népfrontba való belépésnek két feltételét szabták: a JKP vezető szerepének elismerését, illetve azt, hogy tartózkodnak a fronton belüli politikai elkülönüléstől. Ily módon az egyes pártok tagsága egyénileg léphetett be a Népfrontba. Kivételt csak az Antifasiszta Nők Szövetsége és az Ifjúsági Szövetség mint a népfelszabadító háborúból kinőtt szervezetek, valamint a Szakszervezetek Szövetsége mint a munkásosztály és a dolgozó nép szervezete képezett. Jelena Popov: *Narodni front u Vojvodini 1944-1953*. Filozofski fakultet u Novom Sadu. Institut za istoriju, Novi Sad, 1986. 402.
3. A kommunista eszmék megvalósítása Jugoszláviában volt a leghatározottabb, ami a magántulajdon államosításának ütemén is meglátszott, a magánkézben lévő bankok, biztosítók, gyárak, termelővállalatok államosítása a második világháborút követően olyan sebességgel történt, hogy az a vonatkozó 1946. december 5-i törvény elfogadása idején valójában már befejeződött. Lukács B. György: *Kollektivizálás a szocialista Jugoszláviában (1949–1953)*. In: *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Szerk. Horváth Sándor – Ó. Kovács József. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2015. 375.
4. Uo.
5. Míután a szerb ortodox egyház hagyományosan az államnak volt alárendelve, korántsem rendelkezett olyan fokú különállással, mint a katolikus egyház, így nem is jelentett olyan potenciális veszélyt az új berendezkedés számára.
6. Legnagyobb részüket kitelepítették.
7. Ennek előzményei 1943. november 29-ére az AVNOJ (Jugoszláv Antifasiszta Népfelszabadító Tanács) második üléséig nyúlnak vissza, amely az új állam „születésnapjaként” volt számon tartva és ünnepelve annak felbomlásáig az 1990-es évek elején.

8. Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Nolit, Beograd, 1980. 458.
9. Sőt még Görögországban is jó eséllyel számíthattak a jelentős politikai tényezőnek számító görög kommunista párt jóindulatú hozzáállására.
10. *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*. II. Tom. Prired. Momir Stojković, Beograd, JP Službeni list SRJ. 1998. 631. A bolgárok vállalták, hogy mindent elkövetnek, hogy jövétgyék a megszállás idején elkövetett igazságtalanságokat.
11. Ennek az álláspontnak voltak Bulgáriában is támogatói, azonban nem elegendően ahhoz, hogy uralkodó nézetté váljon. *Balkanski ugovorni odnosi*. II. I. m. 644.
12. Moša Pijade, az AVNOJ alelnöke a nagyhatalmi ellenkezésem túl emiatt is időszerűtlennek nevezte a föderáció kérdését. A dualista alapon megvalósuló egyesülés konföderáció lett volna, amibe Jugoszlávia nem mehetett bele, mert ezzel kiváltotta volna más Jugoszlávián belüli egységek konföderáció iránti igényét, gyakorlatilag felbomlasztotta volna az ország egységét. *Dokumenti o spolnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1941-1945*. II. Priredio Uroš Kostić, Beograd, 1989. 351.
13. *Kosovo i Metohija u velikoalbanskim planovima 1878-2000*. Urednik Nikola B. Popović, ISI, Beograd, 2001. 264.
14. Ez természetesen Görögországnak és közvetve a nyugati hatalmaknak szólt, Athén ugyanis a háború során területi követelésekkel lépett fel Albániával szemben, sőt a kis balkáni ország felosztására is tett javaslatot a jugoszláv emigráns kormánynak. Branko Petranović: *Kosovo u jugoslovensko-albanskim odnosima*. In: *Srbi i albanci u 20. veku*. Beograd, 1991. 335.
15. Kardelj 1944. októberi értékelésében a szomszédos népekkel való viszonyt jellemezve úgy vélekedett, hogy az albánokkal a legjobb, miután egyesülni akarnak Jugoszláviával, s ez a vágyuk határozott formába van öntve. Idézi Đorđe Borozan: *Velika Albanija. Porijeklo-ideje praksa*. Beograd, 1995. 513.
16. Uo. 528.

